ئامرازی پەیوەندی (ە)
وەك پاشگر لە ڕێزمانی كاری ناسادەدا

د. شێركۆ بابان
پرۆفیسۆری هاریكار

لەڕێزمانی كوردیدا، ئامرازی پەیوەندی (ــە) ماكی خۆی هەیەو مۆركی خۆی هەیەو زۆر ئاستەم و دژوارە كە نموونەكانی ئەم ئامرازە بەسفتی وەربگێڕدرێت بۆ سەر زمانێكی تر. هۆی ئەم ڕاستیەش ئەوەیە كە ئەم ئامرازە ئەدگاری (ڕاگوێزتن) هەڵ دەگرێت و ڕووداوی كار دەباتەسەر ئاوەڵكارێك. لەلایەكی ترەوە، ئەم كەرەستە گرنگە هەر لەبەشە ئاخاوتنی (كار) دا چالاكی دەنوێنێت.

1- جێگای ئامرازی پەیوەندی:

لەئەو ئیشانەدا كە ئێمە ئەنجامان داوە لەسەر ڕوخسارو فۆرمی (كار)، دووخانە كراوە بەجێگەی ئامرازی پەیوەندی، وەك:

خانەی یەكەم: خانەی (+ 4) كە دەكەوێتە پێش كار، لەنێوان خانەی بەركار (+ 5)، و خانەی پێشگری واتاگۆڕ (+ 3)، بۆ نموونە، دەگوترێت:

بەركار (5+)	ئامراز (+ 4)	پێشگر (+ 3)	كار (سفر)
بەرد	بەكەسێك	هەڵ	گرتن
بەرد	پێ	هەڵ	گرتن

خانەی دووەم: خانەی (- 9) كە بەتەواوی دەكەوێتە پاش (كار) و لەپاش پاشگری دووپاتی (ەوە)، دا دەساكێت. بێگومان ئەم پاشگرە لەخانەی (- 8)دا، جێی خۆی دەكاتەوە وەك:

(+ 5)	(سفر)	(- 8)	(- 9)
بەركار	كار	پاشگری (ەوە)	ئامرازی (ــە)

نامەکە (م)	دابوو	ەوە	بەشیلان

بەواتایەکی تر، هەر کاتێك کە ئامرازی پەیوەندی لەخانەی (+ 4) بترازێت، دەبێت بەدوا پاشکۆی کارو لەدوای ئەو خانەیە (- 9) خانەیەکی تر نامێنێت کە بتوانێت روخساری (کار) یان (رستە) درێژ بکاتەوە. سەبارەت بە بەراوردی ئەو دوو خانەیە، هەندێك سەرنج هەیە و دەشێت تۆمار بکرێن، وەك:

یەکەم: لەپلیکانەی رستەدا، ئـامرازی پەیوەنـدی لـەدوو خانـەدا دادەسـاکێت. خانەیـەکیان دەکەوێتـە پـێش (کار)ەکەو ریزبەندی چوارەم داگیر دەکات و لەخانەی (+ 4)دا، دادەنیشێت. خانەیەکی تر دەکەوێتە پاش (کار) و لەریزبەندی نۆیەمدا دادەنیشێت و ئەم خانەیە بریتییە لە (- 9). بێگومان، هێمای کۆ (+) بەکارهێنراوە بۆ ئەو خانانەی کە دەکەوێتە لای راست (پێش کار) و هێمای کەم (-) بەکارهێنراوە بۆ ئەو خانانەی کە دەکەوێتە پاش (بنجی کار)، واتە خانەکانی لای چەپ. بۆ خوێنەری ئازیز رەنگە زەحمەت بێت ژمـارەی خانـەکان لەبـەر بکات، بەڵام دەتوانێت بە هێمای کۆ (+) و کەم (-)، (پێشکار) و (پاشکار)ی (رەگی کار) دیاری بکات.

بێگومان، لەگشت ئیشەکانی ئێمەدا (بنجی کار) بریتییە لەبناغەی (کار) و کاریش بریتییە لەبناغەی (رستە) و خانە (بنج) بەژمارەی (سفر) دانراوە، وەك:

ئەو کۆلکانەی دەکەونە پێش کار						خانەی (سفر) بنجی کار	ئەو کۆلکانەی دەکەونە پاش کار						
-	+5	+4	+3	+2	1+		1 -	2-	3 -	4 -	5 -	6 -	-
سـنووری رسـتە													

دووەم: هەرسێ ئامرازی پەیوەندی (لە، بە، بۆ) و هاوڕێکانیان بۆیان هەیە بکەونە پێش کارو لەخانەی (+ 4)دا، دابنیشن. یان، دەتوانن بکەونە پاش کارو لەخانەی (- 9)دا دابساکێن، وەك:

ـ لەپێش کار ، وەك:

مـن (بەتۆ) گەیشتم
مـن (بۆ تۆ) دەنووسم
مـن (لە تۆ) دەپرسم

ـ لەپاش کاری، وەك:

مـن (...) گەیشتم (بەتۆ)
مـن (...) دەنووسم (بۆ تۆ)
مـن (...) دەپرسم (لە تۆ)

بەسەرنجێکی هور دەرکەوتووە، کە بارگەی خانەی پێشکار (+ 4) بازی داوەو بەسەر کارەکەدا لەخانەی پاشکار (- 9) دا داساکاوە، وەك:

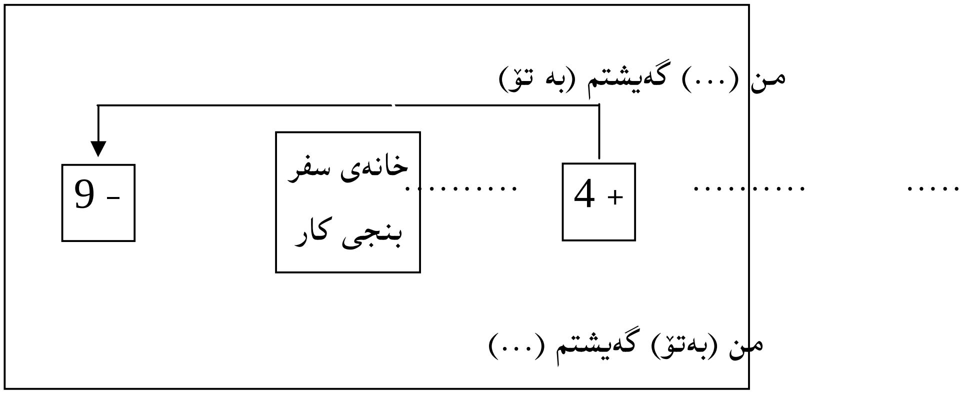

بەرانبەر بە ئەم دیاردەیە، ئەم دوو بارییەی کە لەئاستی ئامرازەکانی (بـە، لـە، بـۆ) و هاوڕێکانیانـدا هەیـە، ئامرازێکی تر هەیە کەلەخانەی (- 9) چەسپ دەبێت و نە (پاشەکشێ) و نە (پێشەکشێ) دەکات. ئەو ئامرازە بریتییە لە (ـە...)، کە دەلکێت بەکلکی کارەوە و بەری نادات، وەك:

من گەیشتمـ (ـە تۆ)

من نامەکەم دابوو (ـە ئەو)

یان، دەلکێت بەکلکی چاوگەوە، کە بریتییە لە (نوونی چاوگ)، وەك:

گەیشتنە تۆ، دانە ئەو

لەراستیدا، پێگری بوونی ئامرازی (ـە) بەخانەی (- 9)وە، بێ مەڵامەت نییە و دەشێت رەگ و رەگێشەی ئەو خزمایەتییەی کە ئامرازی (ـە) دەری دەخات لەگەڵ ئامرازەکـانی تـردا، بکرێـت بـە (پێـوەر) بـۆ یـەکلایی کردنەوەی ئەو دووبارییەی کە ئامرازەکانی تر پیشانی دەدەن. هەر لەبـەر ئـەو هۆیـە لەخاڵـەکانی داهـاتوودا ئەدگارەکانی ئەو ئامرازە دەخەینە نێو چوارچێوە.

<u>سێیەم</u>: لەهەر چیەکدا کە ئامرازەکانی تر (بە، لە، بۆ) بتوانن لابچن و ئامرازی (ـە) ببێت بـە جێگرەوەیـان، دیاری ئاراستەگری، یان (Dative case) لەئارادایە، وەك:

دام (بە) تۆ : دامـ (ـە) تۆ

رۆیشتم (بۆ) بازاڕ : رۆیشتمـ (ـە) بازاڕ

هەر بۆ نموونە، بۆ رستەکانی:

بردم (بۆ) تۆ

خواردم (بە) دەست

دام (لە) دیوارەکە

ناتوانین بڵێین(*):

بردم (ـە) تۆ(*)

خواردم (ـە) دەست(*)

دام (ــە) دیوارەکە(*)

کەواتە، ئەدگاری راگوێزی و ئاراستەگری بریتییە لەئەو مەرجە بنەڕەتیەی، کە دەشێت ئامرازی (ــە) بکات بەجێگرەوەی ئامرزای تر.

<u>چوارەم</u>: ئامرازی (ــە) تەنها و تەنهاو تەنها هەر لەپەرێزی کاردا هەیەو رووداوی ئەو کارە (راگوێز) دەکات بە (ئاراستە)ی (ئاوەڵکار)ێك، نەك (ناوێك)، وەك:

پۆلیسەکە دزەکەی دابووە (ە) پێش

لە ئەم گۆشە نیگایەوە، ئاوەڵکارەکانی (دەر، بەر، پێش، دوا، پاش،...) دەکەونە پاش ئامرازی (ــە). بە ئەم پێیە ئامرازی (ــە) هەر لەپەرێزی کاردا هەیەو هەر لەپەرێزی کاردا ئەرکی (جێگرتنەوە)ی ئامرازەکانی تر دەنوێنێت. بەشێوازێکی زۆر هوردتر و زۆر سفت تر، لەئەو رووبەرە بەرتەسکەشدا، هەر ئەو ئامرازانە هەڵ دەبژێرێت کە ئاکاری ئاراستەگری (dative case) دەنوێنن.

<u>پێنجەم</u>: بەپێی ئەوەی گوترا، ئەو بارگەیەی کە بچێتە نێو خانەی ئامرازی (ــە)، کە بریتییە لە (- 9) دەبێت ئەم مەرجانەی تێدا هەبن:

مەرجی یەکەم: دەبێت ئامرازەکە لەپەرێزی (کار)دا بێت، نەك بەشە ئاخاوتنێکی تر.

مەرجی دووەم: دەبێت ئەو ئامرازەی کە لەپەرێزی کاردایە ئەدگاری (ئاراستەگری) تێدا هەبێت:

<u>شەشەم</u>: بەپێی ئەو دوو مەرجەی سەرەوە، دەشێت ئامرازی (لە...) وەدەرنێین، چونکە لەپەرێزی کاردا هەیە، بەڵام ئەدگاری ئاراستەگری تێدا نییە. هەر بۆ پراوە، دەگوترێت:

وێنەکە (م) دا بوو (لە) دیوارەکە

وێنەکە (م) دابوو (بە) منداڵەکە

ئێستا ئەگەر ئامرازی (لە) و (بە) بکەین ئامرازی (ــە)، دەبینین کە رستەی یەکەم تێك دەچێت(*) چونکە ئەدگاری (ئاراستەگری) تێدا نییە، بەڵام نموونەی دووەم تێك ناچێت و نابزڕکێت، چونکە ئەو ئەدگارەی تێدا هەیە. بەواتایەکی ئەستوورتر، هەردوو کارە ئامرازدارەکە (دان لە...) و (دان بە...) دەچنەسەر یەك رێچکەی واتایی، کە بریتییە لە (دان بە...)، وەك:

وێنەکە (م) دابوو (ە) دیوارەکە(*)

وێنەکە (م) دابوو (ە) منداڵەکە

لەگۆشە نیگای ئەم حەشارگەیەوە، دەردەکەوێت کە ئامرازی (بە) لەکاری (دان)دا بریتییە لەباڵێکی تەواوکەر بۆ (ئاراستەگری)، بەڵام ئامرازی (لە) بریتییە لەتوخمێکی (واتاگۆڕ) لەپەرێزی کاری (دان)دا.

حەوتەم: ئەو کارانەی کە بەئەدگاری ئاراستەگرییەوە ئامرازەکانی (بە) و (بۆ) وەر دەگرن، لیستی تایبەتی خۆیان هەیەو دەشێت کۆیان بکەینەوە، وەك:

- ئامرازی (بۆ):

رۆیشتن (بۆ...) : بۆ (...) رۆیشتن

چوون (بۆ...) : بۆ (...) چوون

بردن (بۆ...) : بۆ (...) بردن

ناردن (بۆ...) : بۆ (...) ناردن

روانین (بۆ...) : بۆ (...) روانین

- ئامرازی (بە):

گەیشتن (بە...) : پێ گەیشتن

دان (بە...) : پێ دان

گوتن (بە...) : پێ گوتن

ـ ئامرازی (بە...دا):

دان (بە...دا): پێدا دان

کێشان (بە...دا): پێدا کێشان

ـ ئامرازی (بە...ەوە):

دان (بە...ەوە) : پێوە دان

نان (بە...ەوە) : پێوەنان

چوون (بە...ەوە) : پێوە چوون

بەسەرنجێکی هورد لەئەو نموونانە، دەبینین کە نموونەکانی ئامرازەکانی (بۆ، بە، بە ـ دا) دەتوانن جێی (ئاوەڵکار)ێك بکەنەوە لە ئەو بۆشاییەدا کە دیاری کراوە، کەچی لەئاستی ئامرازی (بە...ەوە) زێدەڕۆیی روویداوە، چونکە ناتوانین (ئاوەڵکار)ێك بار بکەین. هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو راستییەی کە ئامرازی (بە...ەوە) ئاکاری ئاراستەگری تێدا نییە.

<u>هەشتەم</u>: لەنموونەیەکدا، وەك:

دەچم (بۆ) هەولێر (بۆ) ئیش کردن

لەئامرازی یەکەمدا، کاری (چوون) ئامرازی ئاراستەگری تێدا هەیە و دەشێت بکرێت بە (ـە)، بەڵام لەبۆ ئەوەی دووەم ئاوەها نییەو ئامرازی (بۆ) لەرەسەندا بریتییە لە (لەبۆ)، بەواتای (لەبۆ مەبەستی ئیش کردن). هەر لەبەر ئەو هۆیە، هەردوو ئامرازی (بۆ) لەیەکتر جودا دەبنەوە، وەك:

دەچم (ـە) هەولێر (لەبۆ) ئیش کردن

کەواتە، دووجۆر لەئامرازی (بۆ) لەیەکتری جودا کرانەوە، وەك:

بۆ: ئامرازی ئاراستەگر

بۆ: ئامرازی هۆکارگر.

<u>نۆیەم</u>: ئەوەی سەیرە، ئامرازەکانی (بە، بۆ) ناتوانن لەسەر یەك بنکەی (کار) کۆ ببنەوە لەیەك نموونەدا، چونکە یەك رەگێشەی رێزمانی پێك دەهێنن. لەهەمان کاتدا، ئەگەر ئامرازی (ـە) هاتە کایەوە، ئەوا ئەو ئامرازانە (ئاودیو) دەبن، چونکە هەمان رەگێشەی رێزمانیان هەیە لەگەڵ ئامرازی (ـە).

<u>دەیەم</u>: بەکۆی ئەو خاڵانەی پێشەوە، بەرەنجامێك دەکەوێتەکار. ئەو بەرەنجامە ئەوەیە کە دەشێت لەخانەکەی (+ 9)دا، سەرەڕای ئامرازی (ـە) جێی ئەو سێ ئامرازە بکەنەوە، کە لەپەرێزی کاردا رۆڵی (ئاراستەگری) دەگێڕن وەك (بە...، بۆ...، بە...دا). بە ئەم پێیە دەتوانین کێشەی (پێشکار) و (پاشکار) لەیەکتری جودا بکەینەوە، بە ئەم چەشنە:

ـ خانەی پێشکار (+ 4)، بۆ گشت ئامرازەکانی پەیوەندی

ـ خانەی پاشکار (- 9)، بۆ ئامرازی (ـە) و ئامرازی (بە، بۆ، بە...).

لەئەم هەڵوێستەدا، دەتوانرێت بە (پۆلێن کردن) ئەو ئامرازانە جودابکەینەوە کە دەشێت بخرێنە نێو خانەی پاشکار (- 9). واتە، مەرج نییە بارگەی خانەی (- 9) هەر ئەو بابەتانە بێت کە لەسەرەوە دیاری کراون.

<u>یازدەیەم</u>: لەئاستی (چاوگ)دا، ئامرازی (بە) و (لە) دەبن بەدیوی (پێ) و (لێ) و دەگەڕێنەوە بۆ نێوخانەی (+ 4)، وەك:

دان (بە...) : (پێ) دان (...)

دان (لە...) : (لێ) دان (...)

دوازدەیەم: لەخانەی (- 9)دا، ئامرازی (ـە) دەتوانێت (ئاوەڵکار)ێك وەربگرێت:

چوون (ـە ناو)

گەیشتن (ـە ناو)

کەوتن (ـە ناو)

ئەم جۆرە دەستەواژەیە دەگۆڕێت بە (تێ) و دەکەوێتە پێش کارەکە وەك (تێ چوون، تێ گەیشتن، تێ کەوتن،...).

سیازدەیەم: لەخانەی (- 9)دا، ئامرازی (ـە) بۆی هەیە ئاوەڵکاری تر وەربگرێت، وەك:

کەوتن (ـە سەر)

کەوتن (ـە ژێر)

کەوتن (ـە پێش)

کەوتنە (ـە پاش)

کەوتنە (ـە دوا)

لەئەم دەستەواژانەدا، ئامرازی (ـە) دەگۆڕێت بە (وە) و لەگەڵ ئاوەڵکارەکە دەهێتە پێشەوە، وەك:

(وەسەر) کەوتن ← سەرکەوتن

(وەژێر) کەوتن ← ژێرکەوتن

(وەپێش) کەوتن ← پێش کەوتن

(وە پاش) کەوتن ← پاش کەوتن

(وە دوا) کەوتن ← دوا کەوتن

تەنانەت، لەگەڵ ئاوەڵکاری (بەر، دەر، لا) هەمان میکانیزم هەیە، وەك:

کەوتنە دەر ← وەدەرکەوتن ← دەرکەوتن

کەوتنە بەر ← وەبەرکەوتن ← بەرکەوتن

بردنە لا ← وەلابردن ← لابردن

بە ئەم پێیە، پێشگرە ئاوەڵکارییەکان لەچەشنی (سەر، ژێر، پێش، پاش، دوا، بەر، دەر، لا، ...) رەگێشەیان لە ئامرازی (ـە) دایەو بەسووك کردنی ئامرازی (وە) بەرووتی دەرکەوتوون. بەواتایەکی تر، هەر یەکێك لەئەوانە ئامرازی (ـە)ی گۆڕیوە بۆ (وە)، بەڵام لەپاش سووك کردنی ئامرازی (وە) بووە بە پێشگرێکی رووت.

چواردەیەم: بەپێی ئەوەی گوترا، رەگێشەی ئەو کارانە دەرخرا کە بەئامرازی (ـە) کراون بەدوو کەرت. لەگەڵ ئەوەشدا، ئەو پەرێزە رێزمانییە دیاری کرا کە ئامرازی (ـە) گەمەی تێدا دەکات. هەر بۆ نموونە، هەرکارێکی (لێکدراو بە ئاوەڵکار)، لەچەشنی (دەر، بەر، وەر، لا)، یان ئاوەڵکارەکانی هەردوو کاری جووت هێز (کەوتن: خستن)، کە بریتین لە (سەر، ژێر، پاش، پێش، دوا)، دەگەڕێتەوە بۆ رەسەنی ئامرازی (ـە). لەراستیدا، ئەگەر ئەو کارانە بەئامرازی (وە) وەك (وەسەرکەوتن، وەدەرخستن، ...)، بنووسرابان، دەشیا بە (کاری لێکدراو) بناسرێن، بەڵام وەك ئەو ئامرازەیان فڕێ داوە، دەشێت بە (کاری داڕێژراو) بناسرێن، چونکە ئاوەڵکارەکان بریتین لەوشەی رێزمانی و خشتەی دیاری کراوی خۆیان هەیە لە رێزمانی کوردیدا.

2- نموونەیەک لەشرۆڤەکاریدا:

لەئەم نموونەیەی خوارەوەدا، دەتوانین سێ کار وەربگرین، وەك:

سەرکەوتن، لابردن، دەرخستن

بێ گومان، ئەم کارانە بە ئەم روخسارەی ئێستایان، رۆژانە بەکاردەهێنرێن، بەڵام رەگێشەیان دەگەڕێتەوە بۆ سەر ئامرازی (ــە)، وەك:

سەرکەوتن ¬ کەوتن (ــە) سەر

لابردن ¬ بردن (ــە) لا

دەرخستن ¬ خستن (ــە) دەر

لەپاشتردا، ئەو ئاوەڵکارانە (سەر، لا، دەر) گوێزراونەتەوە و ئامرازی (ــە) بووە بە (وە)، وەك:

کەوتن (ــە) سەر ¬ (وە) سەر کەوتن

بردن (ــە) لا ¬ (وە) لا بردن

خستن (ــە) دەر ¬ (وە) دەرخستن

لەهەنگاوێکی سەرووتردا، ئامرازی (وە) لابردراوە و ئاوەڵکارەکان بەرووتی ماونەتەوە، وەك:

(وە) سەر کەوتن ¬ (ــ) سەرکەوتن

(وە) لابردن ¬ (ــ) لابردن

(وە) دەرخستن ¬ (ــ) دەرخستن

لەرووی واتاوە، ئەم کارانە واتایان گۆڕاوە و بە ئەم چەشنەی دوایی کەوتوونەتەبەر چالاکی رێزمانی. بەڵام بەرانبەر بە ئەم نموونانە، تەنها و تەنها لەئاستی ئاوەڵکاری (ناو) واتای ئامرازی (ــە) تواوەتەوە و ئامرازێکی تری چێ کردووە لەچەشنی (تێ) وەك:

کەوتن (ــە) ناو ¬ (وە) ناو کەوتن ¬ تێ کەوتن

خستن (ــە) ناو ¬ (وە) ناوخستن ¬ تێ خستن

بەواتایەکی تر، هەرچی کاری ناسادەیە بەئاوەڵکار داڕێژراوە بەرەگێشە دەگەڕێتەوەسەر ئامرای (ــە). بەهەمان شێوە، هەرچی کاری داڕێژراوە بەئامرازی (تێ) دەگرێتەوە بۆ ئامرازی (ــە) و ئاوەڵکاری (ناو).

3- لەبەرەنجامدا:

- ئامرازەکانی پەیوەندی لەچەشنی (بە، لە، بۆ)، بۆیان هەیە بکەونە پێش کار یان پاش کار، بەڵام ئامرازی (ــە) هەر دەکەوێتە پاش کار.
- ئامرازی (ــە) هەر لەپەرێزی (کار)دا هەیە، بەڵام ئامرازەکانی تر لەبەشە ئاخاوتنی کار و بەشە ئاخاوتنی تردا هەن.
- ئامرازی (ــە)، ئەگەر زۆری لێ بکرێت کە بکەوێتە پێش کار، ئەوا روخساری دەگۆڕێت بە (وە + ئاوەڵکار). بەڵام ئەم ئامرازە تازەیە ئاودیو بووە و هەر ئاوەڵکارەکە لەنزیکەی (10) کارێکدا ماوەتەوە.
- ئاوەڵکاری (ناو) لەگەڵ ئامرازی (ــە) ئاوێتە بووە و روخسارێکی تازەی چێ کردووە لەچەشنی (تێ).
- پێ دەچێت کە ئامرازی (ــە) بریتی بێت لە ئەو پردەی کە رووداوی (کار) دەگەیەنێت بە پێگەی (ئاوەڵکار). واتە، هەندێك (ئاوەڵکار) لەزمانانی تردا ئاوەژووە بە ئامرازێکی نادیارەوە، بەڵام لەکوردیدا ئەو ئامراز دابڕاوە لەئاوەڵکار. بۆ نموونە ئاوەڵکاری (تحت، فوق) لەعەرەبیدا، پێویست ناکات بە (ئامراز) لەبەکارهێناندا، کەچی لەکوردیدا ئامراز پێویستە وەك (لەژێر، لەسەر)، یان (ــەژێر، ــەسەر).

سەرچاوە:

ـ د. شێرکۆ بابان، ئەو کارانەی کە لەسەر ئامرازی (ــە) و ئامرازەکانی تر بڵاوکراونەتەوە.
ـ مەسعوود محەمەد، چەند حەشارگەیەکی ڕێزمانی کوردی، کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا 1976.
ـ د. وریا عومەر ئەمین، چەند ئاسۆیەکی تر لەزمانەوانیدا، پاشبەندەکان ل (38 ـ 45)، یاسایەکی فۆنۆلۆژی، ل (138 ـ 141)، هەولێر 2004.